

РЕДКИ ЛЕКСЕМИ В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ

Житѣ

Житѣ, -и е отвлечено съществително от ж. р. със значение „живот, съществуване“. За разлика от другите съществителни със същото значение (**животѣ**, **жизнь** и **житѣе**), които показват тенденция към специализация на значението си (срв. семантичната структура на лексемите в така наречените класически старобългарски паметници в *СР 1:493–494; 496–497, 500–501*), но се явяват като превод и на ζωή, и на βίος, в малкото примери, в които е фиксирана, **житѣ** последователно се явява само срещу ζωή (с едно-единствено изключение, за което ще стане дума по-долу).

Животѣ, **жизнь** и **житѣе** са били коментирани не един път в научната литература¹. Правени са по-малко или повече обосновани изводи за първите преводи, за времето на появата на разнообразните деривати, свързани с глагола **жити**, както и за специализацията в значенията им. Вън от вниманието на изследователите е останал един самотен хапак от Житието на Кодрат от Супрасълския сборник: тѣ же зѣло-зѣлѣ въсплачѣши. пакѣ не въсхотѣ оувѣдѣти истиннаго бѣ. давѣшааго ти житѣ. сѣне сотони нѣ Супр. 115.25–26 – σὺ δὲ κακεγυκάκως οἰμώξεις δι' ὅτι οὐκ ἠθέλησας γνῶρίσαι τὸν ζώην σοι χαρισάμενον.

Лексемата **житѣ** присъства във всички основни лексикографски справочници. За пълнота ще приведа съществуващите данни.

В речника на Миклошич освен Супрасълския сборник са отбелязани: Словата на Григорий Богослов XI в. (архаичен преславски превод); Лествица на Йоан Лествичник XII в.; Тълковен псалтир XI–XII в., евангелски текст от 1144 г., Пандектите на Антиох, Хомилиарът на Миханович (*Miklosich 1862–1865:199*).

Срезневски отделя две заглавни думи (*Срезневский 1893:880*). Първата е **житѣ** и е придружена от въпросителен знак. За нея ученият привежда цитат от пророчеството на Осия. На него ще се спрем по-долу. Втората заглавка е **житѣ**, -и. Накратко са цитирани няколко примера. Доколкото ми е възможно, ще дам словоупотребите на това рядко съществително в по-голям контекст.

На първо място какъв конкретен пример е бил причина за обособяване на речникова статия **житѣ** (?). Източникът са бележки от ръкопис на

¹ Ще се ограничи само с две заглавия – *Jagić 1913* и *Лавров 1966*.

Упир Лихий от 1047 г.², съхраняван в Московската синодална библиотека, а цитираният текст е от Книга на 16-те пророци, по-конкретно пророк Осия, глава 10, стих 12. Преводът на малките пророци убедително се свързва с Преславския книжовен център (*Златанова 1998*). Краткият пример от речника на Срезневски с^китѣ сѣвѣ въ правдѣ и пожнѣтѣ сѣвѣ може да бъде открит и в по-късни преписи на този паметник – с^китѣ сѣвѣ въ правдѣ и пожнѣтѣ плѣ житѣ просвѣтитѣ сѣвѣ сѣвѣ видѣнїа³. Както се вижда, текстовата традиция е устойчива, като последователно се пази и рядката лексема житѣ. Славянският превод предава точно гръцкия библейски текст⁴ *σπεύρατε ἑαυτοῖς εἰς δικαιοσύνην, τρυγήσατε εἰς καρπὸν ζωῆς φωτίσατε ἑαυτοῖς φῶς γνώσεως*. При липсата на повече примери и възможността от гледна точка на славянския превод да става дума за съществително (плѣдѣ) + прилагателно (житѣ), въпреки че в гръцки имаме несъгласувано определение в родителен падеж и съществително име (ζωῆς), смятам, че можем, с известна условност, да обособим омонимна двойка житѣ¹ *прил.* и житѣ¹¹ *сѣщ.* Единственият пример по мое мнение не дава основание да смятаме, че това е прилагателно по -о-основи, т.е., че заглавната дума може да бъде житѣ, -чи.

Останалите употреби на житѣ са за втория омоним. На първо място естествено трябва да поставим примера от Супрасълския сборник, който приведох по-горе. Житието на Кодрат принадлежи към минейния дял на този сборник, за който убедително е доказано, че заема маргинално положение не само в българската, но и като цяло в южнославянската книжнина (*Мирчева 2012a, 2012б*). Нерядко агиографски текстове от този минеен дял се откриват едва във Великите Макариеви чети-минеи. Точно такъв е случаят и с превода на Житие и мъчение на св. Кодрат и дружина, който не продължава живота си в южнославянската книжнина, но попада в огромния свод на митрополит Макарий. За разлика от много подобни случаи на текстове от минейния дял на Супрасълския сборник, в които текстът от втората половина на X в. се явява в същия превод и текстова редакция в Макариевите минеи, Житието на Кодрат в руския свод е в друг превод. Този проблем ще бъде разгледан на друго място. Различният превод дава добра възможност за съпоставка, в това число на начина, по който е преведено гръцкото ζωή. Ето и сравнението

² Упир Лихий (Упырь Лихой) е първият известен по име древноруски книжовник. Работил е в двора на княз Владимир Ярославович по времето, когато се строил Софийският събор в Новгород. Предполага се, че преписът на Книга на пророците с тълкования, която е преписал, е била предназначена за църковната обител.

³ Троице-Сергиева лавра, Главно собрание, № 63, НИОР РГБ, ф. 304.1, л. 8а. <http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=@manuscript=063>. Сравни и № 89 от същата колекция.

⁴ За разлика от съвременния библейски превод: „Посейте за себе си по правда, пожнете с милост, разработете престоялата земя, защото е време да потърсите Господа, докле дойде и ви научи правда“, www.biblia.w-bgnet/osia.html.

на този кратък откъс, в който в Супрасълския сборник е употребено съществителното *житѣ*:

Супрасълски сборник, 115.25–26	Велики Макариеви чети-минеи, с. 195, л. 98а/б
тѣ же зѣло-зѣлѣ въсплауеши. тако не въсхотѣ оубѣдѣти истиннаго бѣ. давѣшааго ти житѣ. снѣ сотонинѣ	а ты злѣ стенати имаши понѣ рачил еси познати истиннаго бѣа. ѿ тѣбѣ жизнь даа. сынѣ сатанинѣ

Приведох този кратък откъс в подкрепа на рядката употреба на *житѣ*, която в превода от Макариевите минеи е заменена с *жизнь*. Освен в преславския превод на Книга на малките пророци *житѣ* се появява отново в направени в Преслав преводи на житийни текстове от Супрасълския сборник.

Още една употреба от още един преславски текст – Пандектите на Антиох: *азъ есмь ложа а въи рожье. иже вждеть въ мнѣ и азъ въ немь. тѣ сътворить плодѣ много. тако без мене не можете творити ничесоже. въ-истинѣ бо естъ свѣтъ и житѣ ѿлѣа* (л. 219)⁵, както и една употреба на съществителното в отново безспорно преславския превод на 13 слова на Григорий Богослов: *наоучи и югоже нѣсть разоумѣлъ; съпротиви слово живою. иже естъ съ небеси пѣщаюемъи хлѣбъ, и житѣ мироу дааи* (*Будилевич 1875:79/л. 103а*).

Примерите от свързани с Преслав паметници продължава Псалтирът с тълкования на Теодорит Кирски. Срезневски привежда пример от препис от XI в., който е приведен и в Речника на Чешката АН: *да подвижитъ са зѣмьнаа житѣ страхомъ и придетъ на разоумъ – ἡ γῆνῆ πολιτεία*. Несъмнено в този единствен случай, когато *житѣ* превежда не *ζωή*, а *πολιτεία*, имаме различно значение. Струва ми се, че в случая е по-сполучливо да се говори за съчетание *зѣмьнаа житѣ*, което има значение на „народ, хора, гражданство“.

Последен ще приведа примера от Лексикона на Памво Беринда от 1653 г.⁶, споменат от Миклошич (*Беринда 1653:41*): *житѣ рекше жизнь*. Този пример е знаменателен както с това, че отбелязва рядката лексема *житѣ*, така и с необходимостта за включването ѝ в речник с пояснение, което означава потвърждение на неразбирането ѝ през XVII в.

Това са оскъдните свидетелства за съществуването на лексемите *житѣ*¹ и *житѣ*¹¹ в славянската книжнина.

В цитираните по-горе примери е съхранено рядко абстрактно съществително име, образувано със суфикс *-тѣ*, по подобие на *вѣсть*<*вѣдѣти*, *завѣтъ*<*завѣти*, *мошь*<*мошти*. Не може да се обясни като случайност фа-

⁵ <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc-2>.

⁶ [http://www.drobox.com/s/nk87d4miyo0agq/\[Беринда\] Лексиконъ славеноросский \[1653\] bw.pdf](http://www.drobox.com/s/nk87d4miyo0agq/[Беринда] Лексиконъ славеноросский [1653] bw.pdf).

ктът, че всички паметници, в които е засвидетелствано това име, са свързани с Преславския книжовен център. Може да се предположи, че това е древно образувание от глагола *жити*. Думата е изтласкана от употреба от относително по-късно образуванията *животъ*, *жизнь*, *житиѣ*⁷. Въпреки ограничения материал, думата е представена с омонимите *житъ*¹ *прил.* и *житъ*¹ *същ.*, като съществителното участва и в съчетание *земната житъ*, което има значение на „народ, хора, гражданство“.

Житъисънъ

През 1988 г. малобройните преки извори за изследвания на старобългарската книжнина от X–XI в. се увеличиха с още един фрагмент. В Постен триод № 203, пергаментен ръкопис от XIII в., от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Мая Момина откри един вмъкнат по-древен лист, който по палеографски данни датира като част от ръкопис от XI–XII в., също Постен триод (*Момина 1988*). Авторката прави обстоен цялостен анализ на този фрагмент и идентифицира 11 песнопения за сряда на 5-ата седмица на поста, които представляват тропари и стихире. Сред съхранените тропари, наред с части от трипесници на Йосиф, фрагментът от НБКМ 203 е съхранил и 4 тропара от 9-а песен на трипеснец на Константин Преславски за сряда от 5-ата неделя, които дотогава не са били известни. Авторката излага множество аргументи, че откритият от нея Триоден фрагмент показва близост с Триодния фрагмент, намерен и публикуван от Христо Кодов (*Кодов 1966*).

Публикацията на руската изследователка въведе в обращение още един древен паметник с неоченимо значение. Словното богатство от ръкописа за първи път беше включено в корпуса на така наречените класически старобългарски в т. 2 на Академичния Старобългарски речник на БАН (*СР 2:1302*).

По-долу ще се спра на една дума, извлечена от публикувания от Момина текст от триодния фрагмент НБКМ 203 – *житъисънъ* „житейски, който е свързан с човешкия живот“. Лексемата е част от самогласна стихира на Йосиф на 8-и глас за сряда на 5-ата седмица, където се явява в контекст и *слѣжъ нагъ на житииснѣкъ пѣти*.

По всичко изглежда, че примерът от този триоден фрагмент добавя не само ново относително прилагателно, но и нов суфикс за образуване на адективи – *-сънъ*. В подобен смисъл е и разработката, която лексемата получава в Допълнението към т. 2 на СР.

Дали това обаче наистина е така?

Основания за известни резерви ми дават успоредни текстове от самогласните стихире за сряда на 5-ата седмица, както и някои добре известни

⁷ Сравни многобройните доказателства в посока на относително по-късното образуване на абстрактни съществителни от този вид при *Добрев 1982*.

фонетични промени, закрепил се трайно в парадигмата на склонението на прилагателните на **-ъскъ**.

Преди всичко как интерпретира текста М. Момина. Авторката привежда сравнителен материал от 9 триодни ръкописа от XIII–XIV в., между които са Шафариковият триод, Загребският триод, Орбелският триод и т.н. (все български и сръбски ръкописи). За **на житѣиснѣмь пѣти** отбелязва, че във всички останали ръкописи срещу него стои **на житѣискымъ** (пѣти). Именно тези различия, както и текстовете, които ще приведа, са повод за настоящите разсъждения.

Ще приведа сравнение между разглежданата стихира от Триодния фрагмент на Момина, от Постен триод от XV в. от колекцията на Троицко-Сергиевската лавра, № 51⁸ и от старопечатен Постен триод от 1669 г.⁹

Триоден фрагмент, НБКМ №203	Тр.-Серг. № 53(21), сбирка на Йосифо-Волоколамския манастир, фонд 113, л. 155а	Постен Триод, 1669 г., Троицко-Сергиевска лавра, фонд IV. Старопечатни книги, л. 339а-б
...или мисльни ва развоинникъ въпадѣ погѣвихъ шкаѣньни ѣномь: и лѣтѣ ѣко ѣраниѣ дѣшѣ азъвѣнь виль. и слѣжѣ нагѣ на житѣиснѣмь пѣти	моими помышленѣми. в развоинники въпадѣхъ плѣненъ быхъ шкаанъны оумолю и лютѣ оумзвѣхъ сѣ. всю мою дѣшу оураниша. и ѡнѣдѣ лежю нагѣ доверодѣтели. на житѣистѣмь пѣти.	моими помышленіи вѣ развоинники въпа- дѣтъ, плѣненъ быхъ шкѣаннны лютѣ оумзвѣх сѣ, всю мою дѣшѣ оуранихъ и ѡнѣдѣ лежѣ нагѣ доверодѣтели на житѣистѣмь пѣти

Пряват впечатление различията в Триодния фрагмент при пълно-то единство на приведения ръкописен и старопечатен триоден фрагмент. Заедно с това и в трите откъса имаме коректно употребен мест. ед. ч.: **на житѣиснѣмь пѣти/ на житѣистѣмь пѣти/ на житѣистѣмь пѣти**. Различните четения от български и сръбски триодни ръкописи, приведени от М. Момина, носят особеностите на типично среднобългарско смесване на падежните окончания. Още през старобългарския период окончанието за мест. ед. при сложните прилагателни започва да се измества от окончанието за тв. ед. Така още в XIII в. в приписката към Болонския псалтир срещаме при цари **асѣни българьскымъ** вместо **българьсцѣмь** (Мирчев 1963:159).

Цитираният пример от Болонския псалтир отвежда към едно от многочислените взаимодействия между съгласните в старобългарската консонантна система. В склонението на прилагателните имена на **-ъскъ**, към

⁸ <http://www.old.stsl.ru/manuscripts/f-113/53>.

⁹ <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/400>.

които спада **житѣискъ**, група **-ск** пред ятовата гласна от окончанието за местен падеж показва развитие в посока на **-ѣстѣмъ** или **-ѣцѣмъ**.

Тези бележки, както и приведените триодни текстове, ме карат да заключа следното:

- В Триодния фрагмент от XI–XII в. е сравнително рано за поява на случаи със смесване на падежните окончания.
- Разночетенията от южнославянски ръкописи от по-късните векове, приведени от М. Момина, са с типично окончание за творителен падеж на мястото на местен падеж.
- Склонна съм да смятам, че в Триодния фрагмент има буквена грешка – една-единствена графема дели **житѣисцѣмъ** от **житѣистѣмъ** или **житѣисцѣмъ**.
- Смятам, че предпазливостта на издателката на фрагмента М. Момина, както и сравнението единствено с южнославянски ръкописи, не са ѝ позволили да коментира случая като техническа грешка, което от своя страна е довело до „нова“ лексема в словното богатство на старобългарския език, а и до „нова“ наставка за образуване на относителни прилагателни имена.

В заключение ще обобща, че по мое мнение ново прилагателно **житѣиснъ** в старобългарски няма. Няма и нов суфикс за образуване на прилагателни **-снъ**.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Будилович 1875: *Будилович, А. С.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Критико-палеографический труд. Санкт-Петербург, 1875.

Добрев 1982: *Добрев, Ив.* Старобългарска граматика. Теория на основите. София, 1982.

Златанова 1998: *Златанова, Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования. Старобългарският превод на Стария Завет. Т. 1. София, 1998.

Кодов 1966: *Кодов, Хр.* Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка. – В: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966, 121–131.

Лавров 1966: *Лавров, А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Москва, 1966.

Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, 1963.

Мирчева 2012а: *Мирчева, Е.* За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа (Отново за Супрасълския сборник). – Старобългаристика, 2012, 1, 3–23.

Мирчева 2012б: *Мирчева, Е.* CODEX SUPRASLIENSIS и BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA (некоторые размишления относительно состава одной из самых старших древнеболгарских рукописей) – В: Преоткриване. Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век. София, Изток-Запад, 2012, 25–34.

Момина 1988: *Момина, М.* Об одном фрагменте из болгарской рукописи XI–XII в. – Кирило-Методиевски студии, кн. 5. София, 1988, 109–130.

СП 1: Старобългарски речник, т. 1. София 1999.

СП 2: Старобългарски речник, т. 2, София, 2009.

Срезневский 1893: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. 1 (А-К). Санкт-Петербург, 1893.

Jagić 1913: *Jagić, V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913.

Miklosich 1862–1865: *Miklosich, Fr.* Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum. Vindobonae, 1862–1865.